

ISBN 978-86-82873-21-1

ЗБОРНИК ИНСТИТУТА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

I

ПОСВЕЋЕНО ДР ДРАГУ ЋУПИЋУ
ПОВОДОМ 75-ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА

Уређивачки одбор:

др Гордана Јовановић, редовни професор, др Александар Лома,
дописни члан САНУ, др Предраг Пипер, дописни члан САНУ,
др Слободан Реметић, редовни члан АНУРС, др Стана Ристић,
научни саветник, др Срето Танасић, научни саветник

Главни уредник:

Срето Танасић

БЕОГРАД

2008

ISBN 978-86-82873-21-1
УДК 811.163.41'282.3
811.163.41'373.6
2008.

МАРТА БЈЕЛЕТИЋ, Београд

НИ СЕТАН НИ САВЈЕТАН*

У раду се, полазећи од загарачког израза *ни сѐѿѿан ни савјѐѿѿан* „недужан“, тумачи порекло, значење и употреба досад забележених варијаната разматраног израза: *ни сјеѿѿан ни чесѿѿан*, *ни свијесѿѿан ни чесѿѿан*, *ни чесѿѿан ни вијесѿѿан*.

Кључне речи: српски језик, дијалекат, лексика, фразеологија, етимологија.

У речнику говора Загарача, под одредницом *с̄авјѐѿѿан*, *-ѿѿина*, *-ѿѿино*, наводи се израз *ни сѐѿѿан ни савјѐѿѿан*, чије се значење дефинише као „недужан“ (Ђупићи). Посматран изоловано, овај израз није сасвим јасан, тим пре што се придев *сѐѿѿан*, који такође улази у његов састав, у речнику дефинише само као „сетан, тужан, замишљен, забринут“ (ор. *cit.*).

Да бисмо израз *ни сѐѿѿан ни савјѐѿѿан* објаснили, морамо га ставити у одговарајући шири контекст.

У погледу прве компоненте – придева *сѐѿѿан* – најближе му стоји израз *ни сјеѿѿѿни ни чесни*, који бележи Валтазар Богишић у свом Зборнику правних обичаја јужних Словена: У томе нијесам *ни сјеѿѿѿни ни чесни* [овде и даље курзив М.Б.] (RJA)¹. Исти израз помиње и Вук Врчевић, и то

* Овај чланак је резултат рада на пројекту 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошкој речника српској језика*“ који у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ На стр. 567 Богишићевог Зборника наводе се следећи подаци из Херцеговине, Црне Горе и Боке: „Ако се не може доказати кривина оптуженика, тад се пушта, и у таквом случају народ би рекао: 'Ни прав, ни крив', што значи, да је сва сумња на кривцу, али га судник не може по својме увјерењу судити, него по законнику, будући да је оптуженик вазда ашао–инћарио [тј. „порипао“ М.Б.] да није крив“. Затим се наводе бројни изрази, изреке и пословице, међу којима је на првом месту наш израз *У ѿоѿѿе нијесам ни шијеѿѿѿни, ни чесни*, пропраћен тумачењем: „(тј. ни савјетовао, ни учествовао)“. Након њега следе: *Ни лука јео, ни њим воњао, Колико за ѿо знао, ѿолико іријеха имао, Ко се крив куне, ѿо ітрају іне, Ко (у ітамници) уљезе крив, не изиђе жив, а ко уљезе ірав, не изиђе здрав* итд. (V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih obiĉaja u juĝnih Slovena*, Knjiga prva, Zagreb 1874).

у својим приповеткама о народном суђењу: Нисам био *ни сјејни ни чесни* (RJA)².

У нешто другачијем виду – *ни свјесни, ни чесни* – израз је посведочен у Пиви и Дробњацима, у значењу „не знам ништа о томе (ваљда, нити знам, нити ту имам учешћа)“ (Вуковић). Занимљиво је да се он појављује и у паремиолошкој употреби, па га тако Даничић наводи међу својим „Пословицама“: Нијесам тому *ни свијесан ни чесан* (RJA), али је присутан и у језику поезије, уп. стих Шишка Менчетића: За живот своје не твори служице ... *Ни свисна ни чесна* у томуј што прави тва лијепос (RJA).

Конечно, у Лици је забележена и варијанта *ни чесан ни вијесан* „ни чуо ни видео, ништа не зна о томе“ (РСА s.v. *вијесан*, -сна, -сно), уп. и пример: Ја свему тому нијесам *ни вијесан ни чијесан* (RJA s.v. *вијесан*, *вијесна*), на коју наилазимо још у Пољичком статуту: [Тату, који таји крађу] ... има бити заклетва, да *није чесань* [да нема учешћа] *ни висань* [да не зна] (RJA s.v. *вијесан*, *чесан*; Маџураић 168).

Ако побројане варијанте – које можемо свести на облике *ни сјејан* (*сејан*) *ни савјејан*, *ни сјејан ни чесан*, *ни свијесан ни чесан*, *ни чесан ни вијесан* – поређамо хронолошки, испоставиће се да је ова потоња заправо најстарија³ и, вероватно, примарна. Остале варијанте нижу се обрнутим редом: *ни свијесан ни чесан*⁴, *ни сјејан ни чесан*⁵, *ни сјејан ни савјејан*.

Најстарија сачувана потврда израза уједно разоткрива и његово основно значење: *ни чесан* „нема учешћа“, *ни вијесан* „не зна“.

Ако погледамо структуру наведених варијаната, видећемо да је у три од четири случаја заступљен придев *чесан*, *чесна*. Он има два значења: „particeps, који има део у чему“, и у том значењу јавља се од 15. века, и „felix, срећан, честит“, потврђеном од 16. века (RJA). С.-х. придев изводи се од псл. придева **čestъnъ* (*jb*), образованог помоћу суфикса -*ъnъ*

² Одломак из приповетке *Народна пресуда вјерене ња развјерене дјевојке*, стр. 17–18: „Брука ме, браћо, знала и грдило ако сам ишта више за ту вјеридбу знао но ви; него ми јуче каза она моја стопаница, да јој је мајка дјевојчина давно обећала, и да јој је отац Миђун одобрио да се ноћу уграби, ради мањег трошка наше и његове куће. Је ли тако, није ли, о њима се питало, а ја од свега њихова договора и твора пред Богом и свим вама отресам скут, јер нисам био *ни шјејни ни чесни*“ (В. Врчевић, *Низ српских приповиједака већином о народном суђењу њо Боки, Црној Гори и Херцеговини*, Панчево 1881).

³ Најстарији делови Пољичког статута настали су почетком 15. века (према некима 1400, а према другима 1440. године), а затим су поједине одредбе уврштаване у току даљих векова, све до укидања аутономије Пољичке општине (в. *Орча енциклопедија jugoslavenskog leksikografskog zavoda* 6, Zagreb 1980, 537).

⁴ Шишко Менчетић је дубровачки писац са почетка 16. века, а Даничић је „Пословице“ сачинио на основу рукописа дубровачког (крај 17. века) и загребачког (вероватно из прве половине 18. века).

⁵ Дела Валтазара Богишића и Вука Врчевића потичу из последње четвртине 19. века.

од именице *čestь „pars; део, удео“ (ЭССЯ 4: 108; SP 2: 195)⁶. Занимљиво је да Скок у одговарајућој одредници уопште не помиње придев *честѿан*, већ само придеве (*не*)*честѿиѿиѿ*, *честмен(иѿи)* (Skok 1: 313–314 s.v. čest²). С обзиром на назал *ѣ* у корену, јасно је да је лички облик *чијесан* у примеру: Ја свему тому нијесам ни вијесан ни чијесан ни псеудојекавизам, настао ради слагања са *вијесан*.

На месту друге компоненте разматраног израза, у комбинацији са придевом *честѿан*, појављују се придеви *вијесѿан*, *свијесѿан*, *сјеѿан*.

Придев *вијес(ѿи)ан*, *вијесна* „свестан, упућен, знајући“ (RJA) могао би се свести на псл. придев **věstьnъ(jь)*, образован помоћу суфикса *-ъnъ* од **věstь* „знање“, уп. с.-х. *вијесѿи* f. „глас“, „знање“, „свест, савест“ (RJA), али ни њега Скок не помиње у одговарајућој одредници (в. Skok 3: 591 s.v. *vjěst*).

У тој одредници, међутим, он тумачи придев *свијесѿан*, *-сна* = *свјѣсан* = *свѿсан* као изведеницу од именице *свијесѿи* „Bewusstsein“ < *svъvěstь* „Gewissen“ поред *савјесѿи*, одатле *савјесѿан*, *-сна* = *савјесан*, а помиње и израз *ни свјѣснѿи ни честнѿи* „не знам ништа о томе“ (Skok l.c.).

Придеве *сјеѿан* (*сѣѿан*) и *савјеѿан* – од којих се први јавља и у комбинацији са *честѿан* и у загарачкој варијанти са *савјеѿан*, а други само у њој – Скок објашњава на следећи начин: „Стсл. *věť* долази с префиксом *svъ-* у два вида: *ъ* > *a*⁷ и умукивање, одатле семантичка варијација: *савјеѿи* m. = *свјѣѿи* m. = (с губитком *v* у групи од три сугласника) *сјеѿи* = *сјеѿи* (Херцеговина)⁸, придев *сјеѿан* (*биѿи* чему *сјеѿан*) „саветовати“, одатле *нијесам био ни сјеѿан ни честнѿи* „нисам учествовао“, *сјеѿиѿивѿиѿи*, *-ам* (Црна Гора) (Skok 3: 589 s.v. *vijěće*).

Као што се из наведених тумачења види, придеви *вијесѿан* и *свијесѿан* припадају лексичком гнезду формираном око псл. основе **věd-* „знати“, а придеви *сјеѿан* и *савјеѿан* гнезду формираном око псл. основе **vět-* „говорити“ (уп. Skok l.c.).⁹ У оквиру оба гнезда развиле су се

⁶ О даљој етимологији псл. речи в. ESJS 106 s.v. *čestь*.

⁷ По Скоку, овакви облици се јављају пред сугласничким групама или да би се избегла палатализација или асимилација, нпр. *сасвѿм*, *сасрѣд*, *сакриѿи* се поред *скриѿи* се, *савјеѿи* поред *свиѿи*, *савјесѿи* поред *свијесѿи* итд. (Skok 3: 179 s.v. s). Детаљније о условима за чување и испадање полугласа у с.-х. језику в. Ивић 1974.

⁸ Загарачки облици *сѣѿан* и *сѣѿовѿи* (*се*) „саветовати се“ (Ћупићи) резултат су јотовања *с* у групи *свј* након испадања *v* (в. Пешикан 110).

⁹ Уп. и писмо Дубровчана краљу Урошу из 1243. године: *кљњемо сѣ: гакоре ни сѣ нашемъ светомъ* [овде и даље проред М.Б.] *ни сѣ нашемъ вѣдениемъ* кралица владиславѣга *исѣ нашега града ни по морѣ ни по сѣсѣ ни ѣ Боснѣ да не пошлѣ ни книга ни слѣ на твѣк зло*, тј. куну се да удовица краља Владислава (која је у Дубровнику нашла прибежиште) неће по њиховом савету и са њиховим знањем никада послати ни писма ни посланике на његову штету (Monumenta Serbica XXXVII, Viennae 1858, 30). У овој формули су такође удружене континуанте псл. *(*svъ*)*věť* и **věd-*, које би, преточене у одговарајући израз, вероватно дале варијанту **ни свјеѿан ни свијесѿан*.

лексеме које се користе као правнички термини, уп. нпр. *svjègok* „testis“¹⁰ (Skok 3: 575 s.v. *vět*; детаљније в. Bezlaj 3: 347 s.v. *svedðk*), *ògvjeīnīk* „advocatus“ (Skok 3: 589 s.v. *vijèce*).

На основу изложеног материјала могло би се закључити да се разматрани израз првобитно користио као заклетва у судском поступку, о чему понајпре сведоче извори у којима је забележен (Пољички статут, Божишићев зборник правних обичаја, Врчевићеве приповетке о народном суђењу. Мажуранићев речник)¹¹, а да је касније прешао у свакодневни говор (Загарац, Пива и Дробњаци, Лика), па чак и у језик поезије (Шишко Менчетић).

Током времена мењала се и структура израза, па су се уз релативно константну компоненту *česīan* смењивали придеви: *viјesīan*, *svije-sīan*, *čjeīan*. Загарачка варијанта ни *česīan* ни *savjeīan* највише је модификована. У њој је, наиме, дошло до елиминације једног и удвајања другог члана синтагме, који овде долази и у лику са (регуларно) испалим slabим полугласом префикса¹² и у лику са његовим озвучењем¹³.

Значење израза, ма како оно било дефинисано у изворима („ни саветовао, ни учествовао“, „ни чуо ни видео“, „не зна ништа о томе“, „недужан“) остало је мање-више блиско изворном: „нема учешћа и не зна“. Загарачка варијанта је и у овом погледу најзанимљивија будући да чува примарну семантику, иако она никако не проистиче из значења компонентата израза, етимолошки и значењски идентичних придева *česīan* [< *svjeīan*] и *savjeīan*.

¹⁰ Уп. израз који по својој структури (а можда и по примени у поступку народног суђења) подсећа на овде разматрану синтагму: *нема ни видока ни свједока* Лика (РСА).

¹¹ Овде свакако треба поменути и члан Душановог законика (§ 132), који Новаковић на савремени језик преводи овако: „Ако ко у царевој земљи купи штогод од онога што је заплешено по туђој земљи, слободно му је да од тога плена купи као год да то не ради у царевој него у туђој земљи. Догоди ли се ипак да би на њ ко посумњао рекавши 'Оно је моје', ваља да спор расправи порота по закону, утврдивши да је он ствар купио у туђој земљи и да није ни лопов, ни посредник ни саучесник (а не моу ни татъ ни про-водчија ни вѣстѣникъ); на тај начин ствар му се признаје као његова властита.“ Новаковић напомиње да неки преписи место *вѣстѣникъ* имају *с(ъ)вѣтѣникъ*, а да је преводилац Синтагме Матије Властара за појам саучесника употребио реч *сѣвѣстѣникъ*, па закључује: „Без сумње се то и овде хтело, и права би редакција била: *а нѣ му ни ишай, ни ипроводчија, ни савесник*“ (Законик *Сѣефана Душана, цара срѣскої 1349. и 1354*, на ново издао и објаснио Стојан Новаковић, Београд 1898, 100–101; 225–226). Овај пример нам показује да је браќање континуаната псл. *(*sv-*)*vět-* и *(*sv-*)*věd-* у оваквим контекстима стара и уобичајена појава.

¹² За потврде в. RJA s.v. 2. *svjeīan* „разборит, паметан“, уп. и *svjēī* „савјет“ (са најстаријом потврдом из 12. века).

¹³ За потврде в. RJA s.v. *savjeīan* „упутан“, уп. и *savjeī* „напомена, опомена другоме“ (посведочено од краја 15. века).

ЛИТЕРАТУРА

- Вуковић** – Ј. Вуковић: Акценат Пиве и Дробњака, СДЗБ 10/1940, 185–417.
- ЭССЯ** – *Этимологический словарь славянских языков*, под ред. О. Н. Трубачева, Москва 1974–.
- Ивић 1974** – П. Ивић: О условима за чување и испадање полугласа у српскохрватском, *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику* 17/2, Нови Сад, 37–47.
- Пешикан** – М. Пешикан: *Староцрногорски средњокайтунски и љешански јовори*, СДЗБ 15/1965.
- РСА** – *Речник српскохрватској књижевној и народној језика САНУ*, Београд 1959–.
- СДЗБ** – *Српски дијалектологики зборник*, Београд.
- Ћупићи** – Д. Ћупић, Ж. Ћупић: *Речник јовора Зајарача*, СДЗБ 44/1997.
- Bezljaj** – F. Bezljaj: *Etimološki slovar slovenskega jezika*, Ljubljana 1977–.
- ESJS** – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, Praha 1989–.
- Маџураић** – V. Маџураић: *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb 1908–1922, репринт 1975.
- РЈА** – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU I–XXIII*, Zagreb 1880–1976.
- Skok** – P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974.
- SP** – *Słownik prasłowiański*, pod red. F. Sławskiego, Wrocław etc. 1974–.

Марга Белетич

НИ СѢТАН НИ САВЈЕТАН

Резюме

В статье рассматривается выражение *ни сјетан* [сѣтан] *ни савјетан* „невиновный“, с вариантами: *ни сјетан ни честан*, *ни свијетан ни честан*, *ни честан ни вијетан*. На основании проведенного анализа приходится к выводу, что исходным является вариант *ни честан ни вијетан* „не принимает участие и не знает“, который вероятно использовался в качестве присяги в судопроизводстве. В отношении происхождения, компонент *честан* исходит из прасл. прилагательного *čęstьnъ(jь) < *čęstь „прав“, компоненты *вијетан* и *свијетан* принадлежат к лексическому гнезду прасл. основы *vęd- „scire“, а компоненты *сјетан* и *савјетан* к гнезду прасл. основы *vęt- „loqui“.